

W zakończeniu tego omówienia trzeba dodać, że książka zawiera obszerne streszczenie w języku niemieckim (s. 206-210) oraz indeks nazwisk.

Przechowanie świadomości przynależności do narodu polskiego, pomimo wyobrażeń o Polsce tylko w kategoriach ideowych i przekazywanie tej wartości w kolejnych pokoleniach, stanowi budujący przykład i poświadcza o niezwykłej mocy sprawczej polskiego patriotyzmu. Ta część naszego narodu jest bowiem nieśmiertelnym świadectwem o istnieniu wielkiej Rzeczypospolitej Obojga Narodów. O tym wszystkim otrzymaliśmy wykład napisany znakomitą polszczyzną, pełen głębokiej refleksji i wiedzy o wszystkim, co polskie – w Łatgalii, a także w Zemgalii, Kurlandii, Liwlandii, łotewskich prowincjach oraz stołecznej Rydze.

Mieczysław Wieliczko

Albin G ł o w a c k i. *Ocalić i repatriować. Opieka nad ludnością polską w głębi terytorium ZSRR (1943-1946)*. Łódź 1994 ss. 297 + 1 nlb. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.

Niski nakład książki, 355 egzemplarzy, musi budzić mieszane uczucia; wieloletni wysiłek badawczy – trudno inaczej charakteryzować kwerendy w trzynastu zespołach akt przechowywanych w czterech centralnych archiwach krajowych i dwóch zagranicznych – trud wzbogacony o kilkadziesiąt pozycji bibliograficznych źródeł, wspomnień i opracowań, zostaje w tak minimalnym stopniu spożytkowany. Książka trafi do bibliotek naukowych i większych bibliotek publicznych, zaś na tzw. rynek księgarski dotrze zapewne kilkanaście egzemplarzy. Jaką szansę ma więc obiektywna, naukowa prawda udokumentowana na jej kartach w zakresie tematu tak ważkiego (podtytuł go określa wyraźnie) na upowszechnienie w społeczeństwie? Dlatego potrzebna jest recenzja, ponieważ przynajmniej w tej formie powiększy się zasięg informacji o jej istnieniu i wartości, zwłaszcza że temat należy do tzw. niezbyt modnych wobec powszechnego (szczególnie w rozpasanej publicystyce wszelkiego rodzaju) zanegowania wszystkiego, co może mieć aspekt pozytywny, a jest „pochodzenia” komunistycznego...

Podstawy materiałowe pt. „Bibliografia selektywna” zajmują pokaźne miejsce (s. 230-233), zaś z określenia „selektywna” wynika prosty fakt. Autor świadomie oddalił wiele publikacji natchnionych ideologią w ogóle, a okazjonalną agitacją w szczególności, łącznie z upowszechnianiem programowej przyjaźni i internacjonalistycznych treści. W pełni podzielam tę decyzję Autora, bowiem nie ma sensu prowadzić polemiki (w rzeczowym rozumieniu tego słowa) z druczkiem służalczym powstałym „na okoliczność” i samo powtarzanie o nim informacji bibliograficznej nadaje temu nieraz głupstwu swoistą rangę. Niech to piśmiennictwo doczeka się osobnych i stosownych analiz, samoistnych publikacji i jako „świadectwo” uzupełni wiedzę o minionej epoce „realnego socjalizmu”.

Wspomniana „selektywność” nie wyczerpuje jednak zagadnienia stosunku Autora do piśmiennictwa, ponieważ to, co uwzględnił w wykazie, a w licznych przypisach w treści pracy odnotował, traktuje według krytycznych reguł techniki badawczej, nie szczędząc sądów weryfikujących, opinii pozytywnych bądź krytycznych czy charakterystyk objaśniających, bowiem jest w tym zakresie wysoce kompetentny – dysponuje ogromnym zasobem informacji „wyciśniętej” z materiału źródłowego. Te uwagi doprowadziły do koniecznej w recenzji opinii o tzw. warsztacie.

W książce zawarte są wszystkie archiwalia krajowe potrzebne do tematu, jak całe zespoły: Związku Patriotów Polskich w ZSRR (który liczy 2265 jedn. arch., w tym 873 akt ZG ZPP), PKWN, Zarządu Centralnego PUR w Łodzi za lata 1946-1951, spuścizna aktowa Ludowego Wojska Polskiego, łącznie ze stosownym działem „Materiały i Dokumenty” w WIH, zawierającym także relacje i opracowania materiałowe; mikrofilm zespołu akt radzieckich „Komitet po diełam polskich dietiej w SSSR” i dwa obszerne „fondy” z Państwowego Archiwum „Rossijskoj Fiederacyi” i takież „Rossijskij Gosudarstwiennyj...”; publikacje źródeł (13 pozycji), z których dwa zbiory wydają się być szczególnie ważne – „Sobranije postanowlenij i resporiezenij prawitielstwa Sojuza Sowietskich Socyjalistycznych Respublik” oraz „Wiedomosti Wierchownoego Sowjeta Sojuza Sowietskich Socyjalistycznych Riespublik”, obydwie za lata 1939-1946, zbiory mało wykorzystane nie tylko w historiografii polskiej, ale w ogóle nie objęte penetracją naukową. Ważne są także środkowe tomy (VII-IX) serii wydawniczej dokumentów dotyczących stosunków polsko-radzieckich, zawierają wiele akt (dobrze edytorsko opracowanych) dopełniających wiedzę o tzw. sprawie polskiej, a nie tylko o stosunkach dwustronnych.

Prasę w większości polskojęzyczną reprezentuje 11 tytułów od roku 1939 („Prawda”) do 1946 (w tym „Izwestija” od 1943 r.) oraz unikatowy zbiór wycinków z lokalnej prasy radzieckiej za lata 1943-1946 w zespole akt (dwie teki) ZPP. Autor informacje te traktuje krytycznie (por. s. 11, przyp. 15), ale niesłusznie, bowiem brak szerszego odbicia problematyki ZPP jest także wynikiem poznawczym – po prostu prasę radziecką obowiązywała wojenna koniunktura propagandowa, a ta polskiego sojusznika traktowała nader podejźliwie. Łącznie uwzględnia 23 tytuły czasopism.

W wykazie „Wspomnienia i pamiętniki” Autor zgromadził zarówno druki samoistne, jak też ogłoszone w czasopiśmiennictwie i antologiach. Razem wymienia 37 pozycji. W wykazie „Opracowania” są tylko 33 druki. I te proporcje wskazują, jak dużą selekcję przeprowadził, opierając swoje przygotowanie przede wszystkim na źródłach, a to wskazuje na wartość publikacji.

Zgromadzony zasób informacji Autor rzeczowo uporządkował, co stanowi o zwartej koncepcji książki zawierającej siedem rozdziałów. Ich proporcje są różne. Autor przygotował bądź ujęcia statystyczne (stąd narrację opisowo-faktograficzną znacznie ograniczył), bądź przeprowadził wykład w formie bardzo zwartej, jak w Rozdziale I – *Sytuacja ludności polskiej w głębi terytorium ZSRR* (s. 13-40), który można określić jako ogólny. Podobny jest Rozdział VII – *Repatriacja* (s. 206-226), splatają się tu wątki w wymiarze międzypaństwowym (polsko-radzieckim) i koalicyjnym w znaczeniu sojuszniczej relacji obu wspomnianych partnerów oraz pozostałych uczestników, głównie mocarstw.

Rozdział II – *Zwizek Patriotów Polskich* (s. 41-67) ma charakter ogólniejszy i wprowadzający przez zarys struktur organizacyjnych i koncepcję programową w zakre-

sie opieki społecznej (s. 51-67), natomiast pozostałe cztery rozdziały są rozwinięciem podtytułu książki, rozwinięciem w układzie problemowym, a ściślej – chronologiczno-rzeczowym. Uwagę przyciąga Rozdział *Opieka nad dziećmi* (s. 100-135), stanowią o tym nie tylko względy humanitarne, ale fakt moim zdaniem w całości akcji najważniejszy: opieka nad dziećmi to nie tylko ratunek od zagłady i szansa na przeżycie, ale i uratowanie ich polskości. A to znaczyło bardzo wiele. Gdyby tak o tym zechcieli pamiętać wszyscy, którzy swobodnie krytykują i potępiają ZPP za jego kolaborację z Sowietami...

Pozostałe rozdziały w tej części książki (s. 68-100, 136-205) dotyczą organizacji pomocy: rozdawnictwa darów zagranicznych, kształcenia i działalności usługowo-produkcyjnej oraz różnych akcji opiekuńczych. Wszystko to jest starannie udokumentowane, przy czym Autor przyjął zasadę sporządzenia przypisu analitycznego: nie tylko podaje proveniencję dokumentu (łącznie z oznaczoną przynależnością archiwalno-aktową), ale także jego nazwę, datację, czasami bliższą charakterystykę, często nie pozbawioną krytyki i odniesienia do literatury bądź prasy etc. Ład warsztatowy bliski jest modelowi metodologicznego.

Praca zawiera 25 tabel (wykaz na s. 234), w tym 3 o charakterze ogólniejszym warte są wzmianki: „Liczba i rozmieszczenie obywateli polskich w głębi ZSRR (1944-1946)” (s. 29), „Repatriacja obywateli polskich z głębi terytorium ZSRR w latach 1945-1946” (zestawienie liczbowe, s. 216) oraz „Pomoc Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej dla repatriantów z głębi terytorium ZSRR” (s. 219). Pod każdą tabelą podano notę pt. „źródło”.

Obok tego podane są schematy organizacyjne ZPP oraz zamieszczona jest nawiązująca do tego mapa: „Obwodowe placówki ZPP w ZSRR (1943-1946)”, zaś do uprzednio wymienionych tabel mapy: „Rejony wysiedlenia obywateli polskich w ZSRR w 1944 r.” oraz „Tereny osiedlenia obywateli polskich w ZSRR w 1944 r.”, obrazujące nie znane ruchy migracji „wewnętrznej” ludności polskiej.

Książka zawiera również aneksy. Trzy pierwsze (s. 239-247) podają dokumentację dotyczącą działalności Komitetu ds. Dzieci Polskich w ZSRR (agendy rządu radzieckiego). Aneks nr 4 podaje wykaz 21 podręczników wydanych przez Komitet dla dzieci polskich (s. 248-249), który Autor opatrzył szczegółem „ustalony de visu” i „sprostował” krytyczną notą dotychczasowe o tym publikacje. Podobną wartość ma aneks nr 5 wymieniający plany nauczania, programy.

Aneks nr 6 – „Polskie domy dziecka w głębi terytorium ZSRR oraz grupy polskie w radzieckich domach dziecka (1943-1946)” zestawiony został według republik z podaniem daty powstania, liczby wychowanków, uwag szczegółowych oraz źródła. Autor do każdej wyszczególnionej pozycji (nazwy miejsca lub nazwy domu) podaje pełną zebraną dokumentację źródłową. Stanowi to o fundamentalnej wartości aneksu (s. 251-267). Dodajmy, było tych domów 113. Podobną konstrukcję i charakter ma aneks nr 7 – „Internaty dla dzieci polskich w ZSRR (1943-1946)” (s. 268-272); były 42 internaty. W aneksie nr 8 mamy identycznie udokumentowany wykaz przedszkoli i polskich grup przedszkolnych (s. 273-283); tych placówek było 133. Ostatni jest wykaz żłobków ujęty w aneksie nr 9 (s. 284), obejmujący 5 obiektów.

Nazwy podane w aneksie nr 6 rozłożone są w Republikach: Kazachskiej (20 miejsc), Kirgiskiej (3), Rosyjskiej FSRR (58), Tadżyckiej (3), Ukraińskiej (1), Uzbekkiej (28), w aneksie nr 7 w Kazachskiej (11), Kirgiskiej (2), Rosyjskiej FSRR (18),

Turkmeńskiej (2), Ukrainńskiej (5), Uzbeckiej (4), zaś w aneksie nr 8 – w Kazachskiej (10), Kirgiskiej (14), Tadżyckiej (2), Turkmeńskiej (1), Rosyjskiej FSRR (98), Ukrainńskiej (5), Uzbeckiej (3). Jest to cała przejmująca grozą martyrologia polska na terytorium ZSRR, martyrologia w tym wypadku dzieci polskiej narodowości. Tak precyzyjne udokumentowanie tego fragmentu wojennej historii Polaków nie ma porównania w dotychczasowym piśmiennictwie, i to uzasadnia wyrażone uprzednio uwagi o nieprzemijającej wartości książki. Indeks nazwisk i indeks geograficzny (s. 283-297) dopełniają waloru jej użyteczności.

Nie ma słów, poza jego własnymi, jakie mogą określić przeżycia człowieka (a szczególnie dziecka), który doznał głodu, a otrzymał kromkę chleba czy strawę. Podobnie nie ma słów, które mogą wyrazić wdzięczność człowieka bosego, który dostał buty. I nie ma słów na przybliżone nawet opisanie radości powrotu do Ojczyzny, do swoich, po latach straszliwej wojennej tułaczki po bezkresie radzieckiej Euroazji. Pracując nad swoją książką, Albin Głowacki poszukiwał takich słów i z przekonaniem stwierdzam, że zdumiewająco wiele ich odnalazł, udokumentował i przekazał – ocalił od zapomnienia.

Mieczysław Wieliczko

Zbigniew K. W ó j c i k, Andrzej Z a g ó r s k i. *Na katorżniczym szlaku*. Warszawa 1994 ss. 246 + 2 nlb., wkładka fotogr. dokument. (162 poz.), fotok. dokumentów (poz. 10a), mapa. Wydawnictwo Polonia.

Omówienie rozpoczniemy od informacji, że ta publikacja „jest rozszerzeniem ustaleń zawartych w wydanej w 1991 r. książce pt. *W kleszczach czerwonych*” (s. 7), którą recenzowałem¹, i dlatego w kilku fragmentach należy się odwołać do tej recenzji, bowiem wszystko zakrawa na ewenement – ze względu na wagę problemu, warty powtórnej uwagi.

Pierwsza sprawa to wymiana autorskiego partnera, a co za tym idzie – napisanie zupełnie nowej części książki. Tym razem Autorzy zawartość podzielili na część I (s. 10-71) – „Aresztowania, wywózka i łagry” oraz część II (s. 73-231) – autorstwa A. Zagórskiego – „Lista wywiezionych do łagrów w ZSRR z terenu Podokręgu AK Rzeszów” (według stanu badań na czerwiec 1993 r.). Jest to konstrukcja prosta i klarowna, bowiem pozwala przez alfabetyczny układ nazwisk w części II łatwo z niej korzystać, zwłaszcza że noty przy nazwiskach osób deportowanych zostały wzbogacone

¹ Rec.: Dionizy Garbacz, Andrzej Zagórski. *W kleszczach czerwonych*. Wyd. Muzeum Regionalne im. Adama Fastnachta w Brzozowie i Zarząd Regionu NSZZ „Solidarność” w Rzeszowie. Brzozów-Rzeszów 1991, 260 ss., fotogr., I-XX ss., mapa. „Przegląd Wschodni” 1992/93 t. 2 z. 1(5) s. 231-235.